

Турдугулова К.М.

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИН ҮЙРӨТҮҮНҮН
ЛИНГВОДИДАКТИКАЛЫК ТАБИЯТЫ

Турдугулова К.М.

В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СИТАКСИСУ СЛОЖНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ПРИРОДЕ
ЛИНГВОДИДАКТИКИ

К.М. Turdugulova

LINGUODIDACTIC NATURE OF THE SYNTAX OF COMPLEX SENTENCES

УДК: 370/25-66

Синтаксис исследует структурные системы предлагает устные и письменные формы речи простых и сложных предложений

Оозеки жана жазуу речиндеги сүйлөмдүн структуралык курамын тил илиминин (лингвистика) синтаксис бөлүмү изилдейт, эгерде сүйлөмдүн структуралык түзүлүшүнө жөнөкөй жана татаал сүйлөм кирсе, демек, алар тил илиминдеги синтаксис бөлүмүнүн изилдөө объектиси.

Syntax explores the structural system offers oral and written form of speech, simple and complex sentences to enter the system it will oheklos syntax.

Оозеки жана жазуу речиндеги сүйлөмдүн структуралык курамын тил илиминин (лингвистика) синтаксис бөлүмү изилдейт, эгерде сүйлөмдүн структуралык түзүлүшүнө жөнөкөй жана татаал сүйлөм кирсе, демек, алар тил илиминдеги синтаксис бөлүмүнүн изилдөө объектиси.

Лингвистиканын лексика, семантика, орфография бөлүмдөрү сыяктуу эле грамматика бөлүмү да адамдын оозеки жана жазуу речин калыптандыруунун каражаты. Өз мезгилинде, грамматика эки ири бөлүмдөн тураары белгилүү - алар морфология менен синтаксис.

Окуучунун же студенттин оозеки жана жазуу речин: туура сүйлөө, так айтуу, түшүнүктүү жеткирүү, туура жазуу, оюн кооз, көркүм, жеткиликтүү, түшүнүктүү интерпретациялоо, сүйлөм конструкцияларын туура түзүү сыяктуу ишмердүүлүгүнүн **каражаты** катары сүйлөмдүн (айрыкча, татаал сүйлөмдүн) синтаксиси тил илиминин маанилүү объектиси катары да анын башка бөлүмдөрүнө караганда эртерээк изилдене баштаптыр. Акыркесе, грамматиканын ири бөлүмү болгон синтаксис XX кылымдын отузунчу жылдарынын башында эле изилдөө объектисине алынып, бул бөлүм бүгүнкү күнгө чейин лингвистикалык изилдөөлөрдүн борборунда болуп келет. Отузунчу жылдарда К.Тыныстанов, А.Шабданов, Т.Актанов, булардан кийинки окумуштуу-тилчилер К.Сартбаев, А.Жапаров, Ы.Жакыпов, А.Иманов, Д.Майрыков, А.Турсунов, М.Мураталиев, Б.Тойчубекова, С.Ибрагимов, С.Мусаев, К.Токтоналиев, Т.Токоев жана башкалар бул тармактагы изилдөөлөрдү белгилүү бир илимий системага салышып, тармактын андан кийинки өнүгүшүнө өбөлгөлөрдү түзө алышты.

Синтаксис бөлүмүнүн сүйлөм жана анын структуралык түзүмү, анын ролун, маанисин аныктоо, функционалдык абалына маани берүү башкы фактор

дедик. Лингвистикалык изилдөөлөрдө татаал сүйлөм, анын түрлөрү, синтаксиси, алар боюнча теориялык түшүнүктөр, илимий аныктамалар, терминдик аппараты сыяктуу маанилүү маселелерди системалаштыруу, аларды окутуу маселесинде (методикасында) колдонуу иши болсо лингводидактиканын изилдөө объектисиндеги башкы маселелердин бири.

Синтаксис бөлүмүнүн ичиндеги татаал сүйлөмдүн түзүлүшү синтаксистик конструкцияларды өздөштүрүү боюнча лингвистикалык мыкты, ары терен даярдыкты талап кылган татаал көрүнүш, ал эми аларды окутуу технологиялары андан да татаал. Бул тармактарды бирин экинчиси менен жуурулуштуруп, интеграциялап Караганда гана каалаган натыйжаларга келүүгө болот. Окутуу технологиясы, талашсыз, тил илиминин теориялык, методологиялык изилдөөлөрүнө таянат.

Ар кандай сүйлөмдүн (мейли оозеки речте, жазууда) функционалдык милдети белгилүү бир бүткөн ойду билдирүү болсо, мындай аныктама (дефиниция) Касым Тыныстановдои бери эле туура берилип келе жатыптыр. "Кыргыз тилинин синтаксиси" деген окуу китебинде К.Тыныстанов мындай жазат: "Бүткөн айрым ойду билдирүүчү сөздү же сөздөрдүн тизмегин сүйлөм дейбиз", ... сүйлөм ичинде эки баш мүчө бар, алар ээ менен баяндооч"(6:3)

Тил илиминин орчундуу маселелерин изилдөө, алар боюнча монография, окуу китептерин жана окуу куралдарын жазуу ишинде XX кылымдын отузунчу жылдарынан элүүнчү жылдарына чейинки абалы ошол мезгилдин контекстинде прогрессивдүү кадамдар болгонуна карабай, лингводидактиканын критерийлерине салып Караганда кыйла проблемалуу болгонун көрүүгө болот. Тил илиминин синтаксис бөлүмү XX кылымдын элүүнчү жылдарынын аяк ченинен жандана баштады, туркологдор А.Кононов, Н.Баскаков, Н.Дмитриев, А.Боровков, Н.Гаджиева жана башкалар, буларга удаа эле Ы.Жакыпов, А.Жапаров, А.Иманов, Б.Тойчубекова лингвистикалык изилдөөлөрдүн бул тармагын системалаштыра башташыптыр, андай изилдөөлөр азыр да жүргүзүлүп жатат.

Синтаксисти окутуу маселесине келсек, XX кылымдын алтымышынчы жылдарынын экинчи жарымынан кийин башталган азыноолак аракеттер болгону байкалат. Айталы, профессор Калкабай Калыкович Сартбаев "Кыргыз тилин окутуунун методикасы" деген окуу куралын жарыка чыгарган. Автор аталган

методикалык окуу куралында синтаксисти окутуунун "сөз айкашы, сүйлөм мүчөлөрү, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр, татаал сүйлөмдү окутуу, пунктуация"(5:308) сыяктуу бөлүмдөрдү жайгаштырып, аларды окутуунун айрым жолдорун сунуш кылууга болгон алгачкы аракеттерди жасаган.

Тил илиминин грамматикасындагы синтаксис болумун окутуу маселесине карата 13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы адистиги боюнча үч кандидаттык (1, 2, 4), бир доктордук (8) диссертация корголоттур. Алгачкы кандидаттык үч диссертацияны кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүнө арналган изилдөөлөр катары карасак, профессор Б.Өмүралиевдин доктордук изилдөөсү биздин изилдөө объектибиздеги татаал сүйлөмдүн синтаксисине бир топ жакын. Профессор өзүнүн диссертациясында: "Окутуунун натыйжалуулугун арттыруу боюнча педагогикалык жана психологиялык изилдөөлөрдүн соцку жетишкендиктери, жаны багыттары, " аларды мектеп практикасына кийирүү, жайылтуу маселелери", "Проблема-лык окутууну уюштуруу маселелери", "Кыргыз тил илиминде татаал сүйлөмдүн изилдениши", "Атоочтук, чакчыл түрмөктөрдүн синтаксистик функциялары, алардын багыныңкы сүйлөмдөн айырмасы", "Пунктуациянын принциптери", "Программа менен окуу китептеринин мазмунун өркүндөтүү", "Сүйлөм мүчөлөрүн окутуунун жолдору, методдору, ыкмалары", "Татаал сүйлөмдү окутуунун" проблемаларын кенен чагылдырган.

Тилдин коммуникативдик функциясы жөнүндө сөз болгондо, грамматика, анын ичинде синтаксис, ал эми синтаксисин - татаал сүйлөмдүн синтаксиси, булардын функционалдык милдеттери менен каражаттары биринчи планга чыгат. Демек, татаал сүйлөмдүн синтаксисин өздөштүрүү окуучунун же студенттин сөз байлыгын, туура сүйлөөсүн, жеткиликтүүлүгүн, сүйлөм конструкциясын туура түзүү кондудаматтары, билими гана болбостон, турмушта пикир алышуунун да (коммуникациянын) негизги каражаты экен.

Ысымдары, эмгектери белгилүү болгон, илимий чөйреге кеңири тараган психологдор Л.Высотский, С.Рубинштейн, П.Блонский, Н.Жинкин "пикир алышууну бир гана коммуникативдик ишмердүүлүк дешсе, сүйлөмдү татаалдыгына карабай туура айтуу же туура жазуу - бул ошол коммуникативдик ишмердүүлүктү ишке ашыруунун каражаты" катары карашат.

Орто мектептерде жана жогорку окуу жайларда "кыргыз тилин окутуунун (анын ичинде тилдин бөлүмдөрү боюнча тармактык методика) жалпы дидактикалык принциптери менен катар эле кыргыз тилин окутуунун методикасы илиминде өзүнчө сөз айтыла элек окутуунун лингвистикалык жана жеке методикалык принциптерди ишке ашырган лексико-семантикалык, структуралык-семантикалык жана эстетикалык-функционалдык принциптер бар", - деп белгилейт, профессор Ж.Чыманов.

Ж.Чыманов "кыргыз тилин окутуунун жеке методикалык (предметтик) принциптерин: коммуника-тивдик, тилдик, кеп жана тестти биримдикте окутуу, стратегиялык деп учке ажыратуу менен аныктоого"

аракет кылган. Ал "стратегиялык принципке артыкчылыктуу маани берип, анын талабын эне тилди окутуу менен окуучуларды өзүн-өзү таанытуу аркылуу коомдук-социалдык турмушка, жеке ишмердикке, өз максатын аныктоого өбөлгө түзүү, өз эли-жеринин патриоту болууга, ыймандуулукка, эмгекчилдикке, маданияттуулукка тарбиялоо маселелери менен биримдикте кароону» сунуш кылат.

Биздин оюбузча, татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутуу процессинде лингводидактикалык принциптер катары төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүүгө болоор эле: Лингводидактикалык талаптардын табигыйлыгы; Лингводидактикалык талаптардын жеткиликтүүлүгү;

•лингводидактикалык талаптардын илимийлүүлүгү;

•лингводидактикалык талаптардын аң-сезимдүүлүгү жана активдүүлүгү; лингводидактиканын көрсөтмөлүүлүгү; лингводидактикадагы теория менен прпктиканын биримдиги;

•лингводидактикалык талаптардын системалуулугу жана ырааттуулугу;

•лингводидактикадагы группалык жана индивидуалдык сабактар.

Булар, дегинкиси, дадактиканын илимий принциптери катары Я.А.Коменский, А.Дистерверг, К.Ушинский тарабынан негиз салынып, кийинчерээк А.Текучев, М.Львов, В.Крысько, С.Вичман, И.Подласый, П.Пидкасистый, И.Бекбоев, Э.Мамбетакунов, Н.Асипова сыяктуу дидакттар тарабынан өркүндөтүлгөн теориялар болсо да ар кандай бөлүмдү, тилдик-грамматикалык тапшырмаларды, темаларды окутууда эркин колдонууга мумкун болгон, жетекчиликке алууга жарай турган теориялар болуп калганын унутпашыбыз керек. Лингводидактика да ошол принциптер, теориялар, жоболор жана модельдер аркылуу өнүгө алат.

Татаал сүйлөмдүн синтаксисин үйрөтүүнүн лингводидактикалык негиздери, асыресе, маанилүү деп эсептелген төмөнкү маселелерди жетекчиликке алышы шарт:

1.Тил илиминдеги грамматиканын синтаксис бөлүмүн окутуунун жалпы лингвистикалык маселелери.

2.Синтаксисти үйрөтүүнүн жалпы педагогикалык жана психологиялык маселелери.

3.Татаал сүйлөмдүн синтаксисин үйрөтүүнүн жеке предметтик (методикалык) маселелери.

4.Татаал сүйлөмдүн синтаксисинин окуу программалардан, окуу китептеринен, окуу куралдардан, методикалык колдонмолордон алган ордун аныктоо маселелери.

5.Татаал сүйлөмдүн семантикалык жана грамматикалык принциптеринин табиятына ылайык өздөштүрүү маселелери.

6.Татаал сүйлөм жана анын грамматикалык түзүлүшүн, структурасын аныктоо маселелери.

7.Татаал сүйлөмдү классификациялоо маселелери.

Тил илиминдеги грамматиканын синтаксис бөлүмү көп тармактуу татаал бөлүм. Мында сөз айкашы жана сүйлөм, булардын грамматикалык түзүлүшү, тутумундагы сөздөрдүн өз ара байланышуу жол-

дору, семантикалык маанилери, функционалдык абалы жөнүндө сөз болушу керек. Андыктан, синтаксис бөлүмүн башка бөлүмдөр менен салыштырма-типологиялык, логикалыкырааттуулукта, семантикалык-полисемантикалык, социалдык-коммуникативдик жана структуралык-түзүлүш жагына интеграцияда кароо зарыл.

Татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутууда семантикалык жана грамматикалык принциптерди жетекчиликке алуу зарыл фактор, анткени татаал сүйлөмдүн синтаксисинин лингвистикалык, лингво-дидактикалык табияты семантикалык жана грамматикалык принциптерге негизделген. Жөнөкөй сүйлөмдөр бири бири менен мааниси жактан жакын болгон учурда гана татаал сүйлөм түзүлүшү мүмкүн. Эгерде жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосунда маанилик жакындык болбосо, алардын курулмаларынан татаал сүйлөм түзүлбөйт, мына ушул өзгөчөлүккө ар дайым көңүл буруу зарыл. Лингводидактикада дагы бир жобо бар: жөнөкөй сүйлөмдө бир гана грамматикалык негиз болсо, татаал сүйлөмдө эки же андан кеп грамматикалык негиз болот. Ушул өзгөчөлүк татаал сүйлөмдү жөнөкөйдөн айырмалап турган негизги белги.

Татаал сүйлөмдүн синтаксисин үйрөнүү боюнча лингводидактикалык төмөнкү маселелерди чечүү милдети турат:

Татаал сүйлөмдү классификациялоонун принциптери;

Тек байланыштагы татаал сүйлөмдүн синтаксистик өзгөчөлүктөрү;

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн синтаксиси;

Багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрүн ажыратуу. Окуу программасында булардын ар бири өзүнчө тема катары берилген, булардын ар бирин өздөштүрүү боюнча технологиялык каражаттар, методдор, ыкмалар, көнүгүүлөрдүн түрлөрү, көрсөтмө куралдардын үлгүлөрү иштелип чыгылышы шарт. Аларды иштеп чыгууда педагогика, психология, лингвистика, лингводидактика илимдериндеги соңку концепцияларга, жоболор менен талаптарга, эксперименттик байкоолордун журушуне, анын жыйынтыктарына, алдыңкы мугалимдердин тажрыйбаларына таянуу зарыл. Булар татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун технологиясынын негиздери. Татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун лингводидактикалык технологиялары мына бул жагдайды эске алууну талап кылат:

Биринчиден, татаал сүйлөмдүн классификацияланышы жөнүндө түшүнүк берилген сон тен байланыштагы татаал сүйлөмдүн лексикалык мааниси, грамматикалык түзүлүшү өздөштүрүлөт. Татаал сүйлөмдүн түзүлүшүн аныктоодо жөнөкөй сүйлөмдөр негиз болууга тийиш, алардын ортосундагы маанилик катыштарга, татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн баяндоочтору кандай формада, кандай мааниде аяктап турганына кеңүл бурулат.

Экинчиден, кыргыз тилинде татаал сүйлөмдүн тең байланыштагы түрү сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочтору ойду так бүтүрө айтат, ушунусу менен кыргыз тили башка туркий тилдерден айырмаланат. Окутууда ушул принцип жетекчиликке алынышы керек.

Үчүнчүдөн, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүнүн бирөөнүн баяндоочу (багыныңкы сүйлөм) ойду так бүтүрө албайт, ошондуктан ал баш сүйлөмгө көз каранды болот. Качан гана экее бирдиктүү колдонулганда жыйынтыктуу бүткөн бир ой билдирилет.

Төртүнчүдөн, багыныңкы сүйлөмдөрдүн баяндоочтору синонимдуу келишет. Татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутууда грамматикалык мына ушул касиет эсте болушу керек.

Бешинчиден, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдү өздөштүрүүдө баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн байланышуу жолдору, багыныңкы сүйлөмдүн сүйлөмдөгү орду, алардын тыныш белгилери көбүрөөк көңүл бурууну талап кылат.

Дегинкиси, жалпы эле кыргыз тили сабактарына коюлуучу лингвистикалык, дидактикалык талаптар туура сакталса, алардын кыйла өркүндөтүлгөн форма, ыкмалары кеңири пайдаланылса, сабактын түзүлүшү жөнүндө, анын принциптери жөнүндө так, туура маалымат берилсе (методисттен мугалимге) ар бир сабактын натыйжалуулугу артып отурмак. Татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутуунун лингводидактикалык табияты мына ушул факторлорду ар дайым жетекчиликке алууну талап кылат.

Татаал сүйлөмдүн синтаксисин окутууда сүйлөмгө синтаксистик талдоо жүргүзүү башы мааниге ээ. Жөнөкөй сүйлөмдүн түрлөрүн окутуу боюнча корголгон диссертацияда (3:11) Ч.Карамендеева мындай дейт: "Окуучуларга терең билим берүүдө синтаксистик талдоонун мааниси зор, анткени ал окуучулардын ойлоосун активдештирүүгө, өз алдынча иштей билүүгө, билимдерди өз күчү менен өздөштүрүп алууга жардам берип, синтаксистик материалдарды туура аныктоого үйрөтөт", деп келип, андан ары талдоонун бир үлгүсүн сунуш кылат. *Биз өзүбүздүн үлгүбүздү сунуш кылып көрөлү:*

- Сүйлөм, анын максаты, милдеттери, лингвистикалык касиет-белгилери.

Айтылышы боюнча классификацияланышы (жай сүйлөм, суроолуу же илептүү сүйлөм, буйрукчул сүйлөм).

Синтаксистик тузулушу боюнча классификацияланышы (жөнөкөй сүйлөм жана татаал сүйлөм).

- Татаал сүйлөмдүн түрлөрү боюнча классификацияланышы (тен байланыштагы татаал сүйлөм же багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм). Татаал сүйлөмдү сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратуунун тартиби (баш мүчөлөр жана айкындооч мүчөлөр).

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн өз ара кагышы, синтаксистик жол менен байланышы (ээрчишүү, башкаруу, ыкташуу, таандык байланыш). Орфографиялык жана пунктуациялык элементтердин сакталышы (тыныш белгилердин туура коюлушу, алардын кызматы). Профессор Б.Өмүралиевдин пикиринде: "Орто мектептин окуу программасында кыргыз тилинин синтаксистик материалдары басымдуу орунду ээлеп, төрт баскычта окутулат: алгачкы маалыматтар башталгыч класстарда, андан кийин бешинчи класста, ырааттуу курсу сегизинчи-тогузунчу класстарда, ал эми буга чейин өздөштүргөндөрдү кайталоо онунчу класста. Грамматиканын аталган бөлүмүн окутууга программа баары болуп эки жүз саат убакыт кара-

ган"(8:5,19, 341). Ушунун өзү бул бөлүмдүн канчалык маанилүү экендигинен кабар берет. Анын маанилуулугунун бир нече параметрлерин айтууга болот: **Социалдык-коммуникативдик параметр.** Синтаксистин эң негизги бирдиги сүйлөм, ал ой-пикирди, ар кандай ички сезимдерди билдирүү менен пикир алышуунун каражаты катары колдонулат. Ал эми өз-ара пикир алышуу адам баласы үчүн да, коом үчүн да эң керектүү, зарыл нерсе. Ансыз адам менен коомдун эриш аркак болуп жашашын элестетүү мүмкүн эмес, интеграция менен глобализациянын мааниси да ушунда. Синтаксисти окуп үйрөнүүнүн турмуштук зор мааниси ушуну менен түшүндүрүлөт. **Логикалык-семантикалык параметр.** Синтаксис ойлоо, ой жүгүртүү менен анын ар кыл маанилери менен тыгыз байланышта, биримдикте, демек, окуучунун да студенттин да ойлоо мүмкүнчүлүгү, логикасы калыптанат, тилди ойдон ажыратып, өзүнчө кароо мүмкүн эмес. **Лингводидактикалык параметр.** Синтаксисти үйрөнүү аркылуу окуучу (студент) сөз маданиятын, көркөм речин, пунктуациялык сабаттуулугун жогорулатат, а эң негизгиси – окуучу (студент) кыргыз адабий тилдин нормасында сүйлөй

жана жаза билүүгө машыгат, байланыштуу речти калыптанат.

Адабияттар:

1. Абдуллаева Р. Кыргыз тилиндеги сөз айкалышын окутуу методикасы. Бишкек, 2004.
2. Калдымолдоева А. Сегиз жылдык мектепте кыргыз тилиндеги багынычтуу татаал сүйлөмдү окутуунун методикасы-Фрунзе; 1968.
3. Карамендеева Ч. Мектепте кыргыз тилиндеги жеңекей сүйлөмдүн түрлөрүн окутуунун лингвистика- педагогикалык негиздери. Педагогика илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражаны алуу үчүн жазылган дисс... авторефераты. Бишкек: 2010.
4. Раимбекова М. Башталгыч класстарда синтаксистик материалдарды окутуунун методикасы. Бишкек: 2006.
5. Сартбаев К. Кыргыз тилин окутуунун методикасы. - Фрунзе: Мектеп, 1968 -308-бет.
6. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин синтаксиси: VI-VII-VIII класстары үчүн окуу китеби. -Фрунзе: Кыргызмамбас, 1936-3-бет.
7. Чыманов Ж.А. Орто мектепте кыргыз тилин окутуунун лингводидактикалык негиздери (монография). Бишкек: Турар, 2010.
8. Өмүралиев Б. Мектепте кыргыз тилин синтаксисин (жөнөкөй жана татаал сүйлөм) окутуунун илимий методикалык негиздери. -Бишкек: 1998.

Рецензент: д.пед.н., профессор Чыманов Ж.